

kietera zawsze w tych samych rolach społecznych, a więc w mieszkaniach na ogół jako członkowie rodzin, w instytucjach jako pracownicy itp. To ujednolicenie ma również jeszcze inne bardzo ważne znaczenie. Poprzez wyznaczanie określonego rodzaju miejsc wywiadu badacz może również sterować osobami trzecimi, a przynajmniej ograniczać obecność różnych kategorii osób postronnych do jednej. W poprzednich naszych badaniach stwierdziliśmy, że wpływ osób trzecich na odpowiedzi respondentów jest różny w zależności od tego, kim są dla badanego towarzyszący mu w trakcie rozmowy ludzie. Zatem jeśli badacz zleci ankieterom, aby przeprowadzali wywiady w mieszkaniach, może być pewny, iż ewentualny wpływ osób trzecich na odpowiedzi respondentów w większości wypadków wywierać będą członkowie rodziny, a w miejscach pracy — koledzy, zwierzchnicy czy podwładni.

W wypadku natomiast, gdy badacz z jakichś względów nie może wymagać od ankieterów, aby przeprowadzali wywiady w jednorodnych ze względu na rodzaj miejscach, warto, żeby wymagał od nich informacji o tym, gdzie się te rozmowy rzeczywiście odbyły. Wydaje się bowiem, że każdy badacz po przeprowadzeniu wszystkich wywiadów powinien porównywać odpowiedzi uzyskiwane od respondentów w różnych miejscach. Konieczne jest również, aby wyniki tej kontroli były uwidocznione w pisemnych raportach lub pracach opartych na zebranych w danych badaniach materiałach<sup>29</sup>. Proponujemy zatem, aby każdy ankieter po przeprowadzeniu wywiadu obok daty i swego podpisu zapisywał jeszcze dwie informacje: gdzie odbyła się rozmowa i czy osoby trzecie były obecne.

<sup>29</sup> Wydaje się, że wnioski np. w badaniach nad czytelnictwem książek należałoby formułować następująco: Wśród respondentów, którzy odpowiadali w domach, 60% powiedziało, że przeczytali np. *Dżumę* Camusa, wśród odpowiadających w pracy procent ten wynosił 40. Nasze wnioski co do czytania książek odnosimy wówczas nie do ogółu respondentów, lecz do różnych grup badanych, którzy odpowiadali na pytania w określonych warunkach i sytuacjach społecznych — ułatwiających (w mieszkaniach) lub utrudniających (w pracy) udzielanie odpowiedzi.

Marek Zürn

## OCENA PRACY ANKIETERÓW A NIEKTÓRE ICH CECHY SPOŁECZNO-DEMOGRAFICZNE

We wrześniu i październiku 1968 roku Zakład Socjologii Instytutu Naukowego Kultury Fizycznej przeprowadził badania nad wypoczynkiem i kulturą czasu wolnego mieszkańców Krakowa. Stały się one — niezależnie od ich celu podstawowego — okazją do analizy kilku problemów z zakresu metodologii empirycznej, problemów wynikających z faktu prowadzenia badań terenowych za pomocą techniki wywiadu opartego na kwestionariuszu. Skoncentrowano się dokoła trzech szczegółowych problemów: 1. oceny pracy ankieterów prowadzących wywiady; 2. społecznej sytuacji wywiadu i 3. tzw. wpływu ankierskiego. Niniejszy komunikat poświęcony jest problemowi pierwszemu, drugi zostanie przedstawiony w innym miejscu, opracowanie zaś trzeciego zagadnienia nie zostało jeszcze zakończone.

Do zadań ankietera (którego praca była opłacana) należało przeprowadzenie — trwającego na ogół do 1,5 godziny — wywiadu z wylosowaną osobą<sup>1</sup> oraz wypełnienie po każdej rozmowie krótkiej, składającej się z kilkunastu pytań standaryzowanej ankiety, dotyczącej niektórych elementów społecznej sytuacji wywiadu. Wywiady przeprowadzono w ciągu pięciu kolejnych poniedziałków i wtorków. Ograniczenie czasu do tych właśnie dwóch dni było podyktowane koniecznością zachowania we wszystkich sytuacjach badawczych podobnego odstępu w czasie

<sup>1</sup> Reprezentacyjna, 1000-osobowa próba mieszkańców Krakowa powyżej 18 lat, zrealizowana została w 90,8%.

od soboty i niedzieli, które to doby były przedmiotem szczegółowego wywiadu, opartego na analogicznych założeniach co tzw. budżety czasu. Chodziło więc o maksymalne ujednolicenie sytuacji, aby w jak najmniejszym stopniu — lub przynajmniej w jednakowym — ingerowały niepożądane czynniki, takie jak zapominanie, zacieranie się szczegółów, mimowolne przekraczanie faktów itp.

Aby uzyskać około stu wywiadów w ciągu jednego dnia, konieczne było zatrudnienie liczego zespołu ankietów. Składali się nań zarówno studenci, jak i asystenci szkół wyższych, kobiety i mężczyźni w różnym wieku (najmłodsza ankietka 19-letnia, najstarszy ankiet 56-letni), przedstawiciele zawodów i kierunków studiów zarówno humanistycznych, jak i przyrodniczo-technicznych, ludzie o różnym stopniu doświadczenia w pracy ankietarskiej — od takich, którzy po raz pierwszy w życiu przeprowadzali wywiady socjologiczne, do trudniących się tym zajęciem od wielu lat.

Z praktyki wiadomo, że im liczniejszy zespół ankietów, tym większego wysiłku organizacyjnego wymaga sprawne przeprowadzenie badań. Jednak selekcja, szkolenie, prowadzenie i kontrola pracy dużej grupy ankietów jest nie tylko problemem organizacyjnym. Jest również problemem, który ma swoje implikacje metodologiczne, gdyż zespół ankietów reprezentujących różne przygotowanie do udziału w badaniach, charakteryzujących się odmiennymi postawami wobec problemu będącego przedmiotem badań czy w różny sposób traktujących swój udział i zainteresowanych w badaniach może zebrać materiał o mniejszej lub większej wartości, materiał, który często — pomimo swej niejednorodności — poddawany jest dalszej wspólnej, unifikującej obróbce techniczno-statystycznej.

W badaniach krakowskich takie niebezpieczeństwo było bardzo groźne. Mimo szczegółowego instruktażu i dwustopniowego systemu prowadzonej na bieżąco kontroli można było oczekiwać, że ludzie zatrudnieni w charakterze ankietów będą lepiej lub gorzej wywiązywali się ze swych obowiązków, będą przynosili wywiady obciążone w bliżej nie znanym stopniu tzw. błędem an-

kieterskim. Znacznie zróżnicowany skład społeczno-demograficzny dużego zespołu krakowskich ankietów stworzył sytuację sprzyjającą do zbadania sygnalizowanych uprzednio problemów. Analiza ta spełnić może ponadto ważne zadania praktyczne — może ona określić pośrednio wartość zebranego materiału.

Całe opracowanie oparte jest na założeniu, że wszyscy ankietrzy mieli do czynienia z podobnym składem rozmówców, to znaczy, że każdy ankiet miał mniej więcej tyle samo respondentów określonej płci, wieku i przynależności społeczno-zawodowej. Prawdziwość tego założenia — sprawdzona tylko ze względu na płeć<sup>2</sup> — jest wysoce prawdopodobna, gdyż ankietrzy otrzymywali adresy co prawda nie w sposób losowy, ale przypadkowy. Na wszelki jednak wypadek zabezpieczono się wyłączając z analizy kilku ankietów, którzy przeprowadzili mniej niż 10 wywiadów.

### Charakterystyka ankietów

Do opracowania zakwalifikowano 878 kwestionariuszy zebranych przez 47 ankietów. Zespół ankietów, jak uprzednio wspomniano, nie stanowił grupy jednorodnej. Połowa ankietów (23 osoby) osiągnęła wiek do 23 lat, jedna czwarta (12) — wiek 24—26 lat i tyle samo — powyżej 27 lat. Kobiet było 34, a więc niemal trzy razy więcej niż mężczyzn (13). Studentów było nieco więcej (27) niż ludzi już pracujących (w większości były to osoby z wykształceniem wyższym). Studenci reprezentowali przede wszystkim kierunki humanistyczne UJ i WSE, a więc socjologię, psychologię, etnografię, prawo, ekonomię (20), ale było też kilku (7) przedstawicieli nauk przyrodniczo-technicznych (chemia, AGH). Wśród niestudentów przeważali liczbowo socjologowie i etnografowie (14); wśród pozostałych osób byli poloniści, osoby bez wyuczonego zawodu, jeden emeryt itp. Dokładną strukturę grupy przedstawia tabela 1.

<sup>2</sup> Do celów dalszej analizy zostanie również sprawdzona w pozostałych cechach.

Tabela 1

Struktura grupy ankierów oraz liczba ankiet

| Wiek           | Studenci        |                                           |                         |      | Niestudenci            |                                                    |      | Razem           |        |
|----------------|-----------------|-------------------------------------------|-------------------------|------|------------------------|----------------------------------------------------|------|-----------------|--------|
|                | socjo-<br>logii | etno-<br>grafii,<br>psy-<br>cholo-<br>gii | ekono-<br>mii,<br>prawa | inni | socjo-<br>logo-<br>wie | etno-<br>grafo-<br>wie,<br>psy-<br>cholo-<br>gowie | inni | ankie-<br>terów | ankiet |
| Mężczyźni      |                 |                                           |                         |      |                        |                                                    |      |                 |        |
| do 23 lat      | 2               | 1                                         | 2                       | 1    |                        |                                                    | 1    | 7               | 116    |
| 24—26 lat      |                 | 1                                         |                         | 1    | 2                      |                                                    |      | 4               | 67     |
| 27—29 lat      |                 |                                           |                         |      |                        |                                                    |      |                 |        |
| powyżej        |                 |                                           |                         |      |                        |                                                    | 2    | 2               | 39     |
| 30 lat         |                 |                                           |                         |      |                        |                                                    |      |                 |        |
| Kobiety        |                 |                                           |                         |      |                        |                                                    |      |                 |        |
| do 23 lat      | 8               | 1                                         | 4                       | 3    |                        |                                                    |      | 16              | 304    |
| 24—26 lat      |                 | 1                                         |                         | 2    | 3                      | 1                                                  | 1    | 8               | 181    |
| 27—29 lat      |                 |                                           |                         |      | 1                      | 3                                                  | 1    | 5               | 80     |
| powyżej        |                 |                                           |                         |      |                        |                                                    |      |                 |        |
| 30 lat         |                 |                                           |                         |      | 1                      | 3                                                  | 1    | 5               | 91     |
| Razem ankierów | 10              | 4                                         | 6                       | 7    | 7                      | 7                                                  | 6    | 47              |        |
| Razem ankiet   | 171             | 68                                        | 112                     | 126  | 149                    | 118                                                | 134  |                 | 878    |

Oprócz płci, wieku, typu i poziomu wykształcenia wzięto pod uwagę jeszcze jedną zmienną, którą — jak się w dalszej analizie okazało — można traktować jako syntetyczną miarę pozostałych cech<sup>3</sup>. Zmienną taką jest doświadczenie badawcze ankierów mierzone liczbą dotychczasowych badań terenowych, w których brali udział. W analizie uwzględniono aż pięć poziomów doświadczenia: poziom zerowy — ankierzy, którzy nigdy przedtem nie przeprowadzali wywiadów o charakterze socjologicznym; poziom pierwszy — ci, którzy brali udział w badaniach do trzech razy; poziom drugi — mający za sobą udział w 4—7 badaniach; poziom trzeci — ankierzy, którzy brali udział w 8—10 badaniach; po-

<sup>3</sup> Oczywiście tylko dla omawianego zespołu ankierskiego.

ziom czwarty — ci z zespołu, którzy byli ankierami co najmniej w 11 badaniach terenowych. Dla uproszczenia w dalszym tekście będzie mowa o ankierach z doświadczeniem zerowym, małym, średnim, dużym i największym.

Tabela 2

Doświadczenie ankierów a niektóre ich cechy społeczno-demograficzne

| Cechy ankierów                                  | Doświadczenie |      |         |      |                 | Razem           |        |
|-------------------------------------------------|---------------|------|---------|------|-----------------|-----------------|--------|
|                                                 | zerowe        | małe | średnie | duże | naj-<br>większe | ankie-<br>terów | ankiet |
| Wiek                                            |               |      |         |      |                 |                 |        |
| do 23 lat                                       | 5             | 10   | 8       |      |                 | 23              | 420    |
| 24—26 lat                                       | 3             | 1    |         | 3    | 5               | 12              | 248    |
| 27—29 lat                                       |               | 3    |         | 1    | 1               | 5               | 80     |
| powyżej                                         |               |      |         |      |                 |                 |        |
| 30 lat                                          |               | 1    | 2       | 3    | 1               | 7               | 130    |
| Studenci:                                       |               |      |         |      |                 |                 |        |
| socjologii,<br>etnografii,<br>psychologii       |               | 3    | 7       |      |                 | 10              | 171    |
| ekonomii,<br>prawa                              |               |      | 1       | 2    | 1               | 4               | 68     |
| inni                                            | 6             | 7    |         |      |                 | 7               | 112    |
|                                                 |               | 1    |         |      |                 | 7               | 126    |
| Niestudenci:                                    |               |      |         |      |                 |                 |        |
| socjologowie,<br>etnografowie,<br>psychologowie |               |      |         | 2    | 5               | 7               | 149    |
| inni                                            | 2             | 2    | 2       | 3    | 1               | 6               | 118    |
|                                                 |               |      |         |      |                 | 6               | 134    |
| Studenci                                        |               |      |         |      |                 |                 |        |
| mężczyźni                                       | 1             | 3    | 3       | 1    |                 | 8               | 123    |
| kobiety                                         | 5             | 8    | 5       | 1    | 1               | 20              | 354    |
| Niestudenci                                     |               |      |         |      |                 |                 |        |
| mężczyźni                                       | 1             | 1    | 1       |      | 2               | 5               | 99     |
| kobiety                                         | 1             | 3    | 1       | 5    | 4               | 14              | 302    |
| Razem                                           | 8             | 15   | 10      | 7    | 7               | 47              | 878    |

Konieczność zastosowania tak szczegółowej klasyfikacji poziomu doświadczenia potwierdzają wyniki analizy. Uzyskane rezultaty świadczą o silnie różnicującym wpływie tej cechy, jakkolwiek zależność ta nie jest prostoliniowa, nieliczne zaś podobieństwa wyników są często bardziej zbieżne w skrajnych niż sąsiednich poziomach doświadczenia. Oznacza to, że niejednokrotnie pod wieloma względami bardziej do siebie są podobne wywiady przeprowadzone np. przez ankieterów o doświadczeniu zerowym i największym niż największym i dużym lub też zerowym i małym.

Szczegółowe relacje pomiędzy doświadczeniem a pozostałymi cechami ankieterów przedstawia tabela 2. Wynika z niej, że aż połowa osób (23) miała doświadczenie zerowe lub małe (przede wszystkim studenci ekonomii, prawa i kierunków przyrodniczych), ponad jedna trzecia (17) — średnie i duże (na ogół studenci i absolwenci socjologii i etnografii) i tylko 7 osób posiadało największe doświadczenie (przede wszystkim socjologowie).

### Ocena pracy ankieterów

Badacze dobierający sobie ankieterów do badań kierują się najczęściej własnymi przekonaniem i wyobrażeniami o przydatności do tej pracy pewnych typów ludzi. Powszechnie spotyka się sądy — formułują je również mniej lub bardziej otwarcie autorzy podręczników technik badań terenowych — iż na przykład kobiety ankieterki są w swej pracy dokładniejsze niż mężczyźni<sup>4</sup> lub że studenci socjologii z racji przygotowania zawodowego są lepszymi ankieterami niż studenci z innych kierunków.

<sup>4</sup> Por. np. założenia, na których oparto hipotezy, w pracy M. Jastrzęb, *Wpływ płci ankietera na wyniki uzyskiwane w badaniach*: „Wychodząc ze sformułowanego [...] założenia, że kobiety łatwiej potrafią stworzyć warunki swobodnej rozmowy, oraz z danych obserwacji, że są bardziej dokładne i skrupulatne w wykonywaniu czynności (związanych z przeprowadzeniem rozmowy, notowaniem), przypuszcza się, że uzyskują one w badaniach więcej informacji niż mężczyźni”, [w:] *Analizy i próby technik badawczych w socjologii*, t. I, red. Z. Gostkowski, Wrocław—Warszawa—Kraków 1966, s. 150.

Poniższa analiza nie przynosi oczywiście weryfikacji takich ogólnych opinii (choć w pewnym stopniu jest tego próbą), których słuszność należałoby zweryfikować na podstawie większej liczby badań i analiz.

Zasadniczym kryterium oceny pracy ankieterów był stopień zgodności pomiędzy instrukcją nakazującą w określony sposób wypełnić w kwestionariuszu odpowiedzi na pytania a faktycznym ich wypełnieniem. Do szczegółowej analizy wytypowano dwa pytania otwarte. Pierwsze z nich (nr 11) znajdowało się na początku kwestionariusza, drugie (nr 42) było ostatnim pytaniem przed metryczką i było zadawane pod koniec rozmowy<sup>5</sup>.

O wyborze tych właśnie pytań zdecydował fakt, że należały one do ważniejszych w całym wywiadzie, co podkreślano wielokrotnie podczas instruktażu i w tekście instrukcji. Ponadto dobór pytań z początku i końca wywiadu zmniejszał nieco ryzyko fałszywej oceny całego kwestionariusza, nie można było bowiem wykluczyć przypuszczenia, iż niektórzy ankieterzy (czy też ankieterzy przeprowadzający rozmowy w pewnych specyficznych sytuacjach) uzyskują nierówny co do wartości informacyjnej materiał, coraz lepszy lub — przeciwnie — coraz gorszy w miarę kontynuowania wywiadu.

Ostatnim wreszcie argumentem na rzecz uczynionego wyboru jest charakter pytania 11, będącego w rzeczywistości tylko sygnałem, wstępem ukierunkowującym odrębny niejako wywiad, którego celem było poznanie budżetu czasu respondenta. Opis tego budżetu w określonym przez organizatorów badań stopniu szczegółowości wymagał od ankieterów nie tylko starannej formy zapisu informacji, ale przede wszystkim zwiększonej inicjatywy i samodzielności w prowadzeniu wywiadu.

<sup>5</sup> Pytania te brzmiały następująco: Pyt. 11 — „Czy mógłby Pan opisać kolejno — możliwie dokładnie — wszystkie swoje zajęcia ostatniej soboty i niedzieli. Zależałoby nam na określeniu czasu trwania tych zajęć, miejsca, w którym były one wykonywane, i osób współwystępujących”. Pyt. 42 — „Czy mógłby Pan powiedzieć na zakończenie, co robiłby Pan najchętniej w wolnym czasie soboty i niedzieli, gdyby zależało to przede wszystkim od Pana upodobań, tzn. gdyby miał Pan odpowiednie możliwości, czas, pieniądze”.

Kryterium oceny — powtórzmy raz jeszcze — była zgodność efektów pracy ankietera (zanotowanych treści wypowiedzi respondentów) z celami poznawczymi pytań kwestionariusza, przy czym takie cechy, jak szczegółowość zapisu, informacji czy w ogóle forma zapisu, były temu kryterium podporządkowane i z niego wynikały<sup>6</sup>.

Każde pytanie było oceniane według następującej czteropunktowej skali:

0 — brak informacji, informacja całkowicie niezgodna z intencją pytania;

1 — informacja niewystarczająca, szczątkowa;

2 — informacja wystarczająca, wyczerpująca problem;

3 — odpowiedź wykraczająca bogactwem opisu, informacji poza standardowe wymagania.

Ponadto oceniając wartość wywiadu, a więc osądzając ankietera na podstawie kwestionariusza, uwzględniono również wartość informacyjną jego uwag do wywiadu. W uwagach tych oprócz szeregu pytań zamkniętych znajdowało się na końcu ogólnie sformułowane pytanie otwarte — prośba o dodatkową charakterystykę sytuacji, w jakiej przeprowadzano wywiad<sup>7</sup>. Odpowiedź na to pytanie była oceniana w tej samej czteropunktowej skali, opierano się bowiem na założeniu, iż umiejętność opisu elementów istotnych dla sytuacji wywiadu środowiskowego jest kryterium

<sup>6</sup> O problemach wskaźnikowych funkcji pozat treściowych elementów wypowiedzi pisze S. Nowak w rozprawie *Funkcje wskaźnikowe odpowiedzi w badaniach ankietowych*, [w:] tegoż, *Studia z metodologii nauk społecznych*, Warszawa 1965, s. 310—313. Podkreśla między innymi zawadność (często traktowanych jako ogólne) takich sądów, jak to, że „szczegółowość zapisu jest argumentem na rzecz jego wysokiej wartości w jego funkcji komunikacyjnej” lub „iż impulsywny charakter wypowiedzi, silne emocjonalne zaangażowanie w niej widoczne, może być świadectwem na rzecz dużej wartości funkcji ekspresyjnej danej wypowiedzi, gdy spokój, bezstronność, brak zaangażowania w sposobie sformułowania informacji ma świadczyć [...] o jej większej wartości informacyjnej” (s. 311).

<sup>7</sup> Pytanie brzmiało: „Proszę napisać wszystkie dodatkowe uwagi o respondentach, atmosferze wywiadu, warunkach, w jakich był przeprowadzany itp., które mogą być ważne przy analizie i interpretacji kwestionariusza”.

oceny ankietera równorzędnym z uprzednim kryterium, to jest wartością informacyjną zebranego przez niego materiału.

W efekcie podstawą do oceny pracy ankietera była ogólna suma punktów stanowiących ocenę dwóch pytań kwestionariusza wywiadu i odpowiedzi na pytanie skierowane do samego ankietera. Ocena ta — dla lepszego wyobrażenia przedstawiona w skali stopni „szkolnych” — była tak pomyślana, że otrzymanie czwórki (w sumie 6 lub 7 pkt.) świadczyło o spełnieniu wszystkich żądań organizatorów, a oceny bardzo dobrej (8 lub 9 pkt.) — o wykroczeniu nawet poza standardowe wymagania. Trójka w tej skali (4 lub 5 pkt.) oznaczała przeciętność na granicy poprawności, a dwójka (0—3 pkt.) upoważniała do eliminacji kwestionariusza z dalszego opracowania jako materiału odbiegającego w sposób istotny od pożądanego. Przyjęte kryteria można, jak się wydaje, uznać za surowe, a technikę oceniania jako obiektywną w tym sensie, że wszystkie kwestionariusze (bez rozszyfrowywania osoby ankietera) oceniała ta sama osoba. Rygorystycznie problem traktując niewątpliwie ocena kilku niezależnych sędziów byłaby bardziej obiektywna, a więc korzystniejsza, gdyż w opisanej sytuacji mogły nastąpić — niezależnie od dobrej woli oceniającego — pewne dodatkowe deformacje. Jeżeli jednak miały one miejsce, to ingerowały one oczywiście w całą próbę w jednakowym stopniu.

### Ocena a wiek i płeć ankieterów

Wyniki opartej na powyższych założeniach analizy są nieco zaskakujące. Średnia ocen<sup>8</sup> dla wszystkich kwestionariuszy wyniosła 4,3. Na 878 kwestionariuszy otrzymano 41% bardzo dobrych, 44% — dobrych, 13% — średnich i 2% złych. Trudno ocenić, czy jest to wynik zadowalający, czy nie, czy 85% materiału zaspokajającego wymagania badaczy to dużo, czy też może za mało w stosunku do zastosowanej formy instruktażu i kontroli.

<sup>8</sup> Przyjętą miarą była średnia arytmetyczna.

Tabela 3

Średnia ocena a wiek i płeć ankierów

| Razem |     | 19—23 lat |     | 24—26 lat |     | 27—29 lat |     | Ponad 30 lat |     |
|-------|-----|-----------|-----|-----------|-----|-----------|-----|--------------|-----|
| M     | K   | M         | K   | M         | K   | M         | K   | M            | K   |
| 4,3   | 4,2 | 4,1       | 4,1 | 4,4       | 4,2 |           | 4,4 | 4,5          | 4,4 |
| 4,3   |     | 4,1       |     | 4,3       |     | 4,4       |     | 4,4          |     |

Ta ostatnia — jak widać — zawiodła w przypadku aż 18 wywiadów (owe 2%).

Za średnią oceną kwestionariuszy całej zrealizowanej próby kryją się spore rozbieżności. Najlepsze oceny (4,4) otrzymały wywiady przeprowadzone przez ankierów w wieku powyżej 26 lat. Ankierzy w wieku 24—26 lat mieli średnią notę 4,3, a najmłodszy wiekiem (do 23 lat) tylko 4,1. Zależność ta jest więc bardzo wyraźna<sup>9</sup>: ankierzy starsi wiekiem (również i ci powyżej 30 i 50 lat) okazali się zdecydowanie lepsi niż młodsi. Charakterystyczne, że na ocenie tej zaważyła przede wszystkim proporcja wywiadów dobrych i bardzo dobrych, bowiem odsetki ankiet poniżej tego poziomu są w zasadzie we wszystkich kategoriach analogiczne. Wyjątkiem są ankierzy najstarsi (powyżej 30 lat): żaden z nich nie przeprowadził wywiadu ocenionego źle, a ponadto — jak wykazała dokładniejsza analiza — ankierzy ponad 50-letni nie mieli kwestionariuszy poniżej oceny dobrej.

Wywiady zrobione przez mężczyzn okazały się być przy przyjętych kryteriach nieco lepsze (4,3) niż wywiady kobiet (4,2). Ta dla całej próby niewielka różnica zwiększa się jednak w dwóch kategoriach wieku, a mianowicie ankierki 24—26-letnie uzyskały notę 4,2, podczas gdy mężczyźni w tym wieku przeprowadzili wywiady ocenione na 4,4. Analogiczną różnicę dwóch dziesiątych punkta daje się zauważyć w wydzielonej podkategorii ludzi ponad 50-letnich (mężczyźni — 4,5, kobiety — 4,3).

<sup>9</sup> Istotność statystyczną występujących różnicowań sprawdzono testem  $\chi^2$ . Dla omawianej zależności przy  $df=2$  poziom istotności jest wyższy niż 0,001.

### Ocena a typ studiów, rodzaj zawodu i płeć ankierów

Równie zaskakującą w stosunku do przytoczonych powyżej stereotypowych opinii o ankierach okazała się być analiza zależności pomiędzy oceną pracy ankierów a typem studiów czy zawodu przez nich reprezentowanego. Ogólnie biorąc studenci uzyskali notę 4,2, to jest o jedną dziesiątą niższą niż niestudenci. Ta ogólna średnia nie oddaje jednak całej złożoności ocen przedstawicieli poszczególnych kierunków studiów, bowiem wśród studentów stwierdzono największe różnicowania w przyznawanych stopniach. Zależność oceny od typu studiów okazała się bardzo wysoka<sup>10</sup>.

Tabela 4

Średnia ocena a typ studiów i płeć ankierów

| Razem |     | Socjologia |     | Etnografia, psychologia |     | Ekonomia, prawo |     | Inny (przyr.-techniczny) |     |
|-------|-----|------------|-----|-------------------------|-----|-----------------|-----|--------------------------|-----|
| M     | K   | M          | K   | M                       | K   | M               | K   | M                        | K   |
| 4,4   | 4,2 | 4,5        | 4,3 | 4,8                     | 4,1 | 3,6             | 4,0 | 4,4                      | 4,1 |
| 4,2   |     | 4,3        |     | 4,5                     |     | 3,9             |     | 4,2                      |     |

Najlepszymi ocenami mogą poszczycić się studenci etnografii i psychologii (4,5). Przyszli socjologowie byli jako ankierzy tylko nieco lepsi (4,3), zdecydowanie zaś najgorsi okazali się przedstawiciele kierunków ekonomicznego i prawa (3,9).

Uwzględnienie w analizie płci studentów powiększa stwierdzone różnice ocen. Nie we wszystkich jednak przypadkach ma miejsce ogólnie silna zależność oceny od płci studenta-ankiera<sup>11</sup>. Nie ma jej zarówno wśród socjologów<sup>12</sup>, jak i studentów kierunków przyrodniczych<sup>13</sup>, występuje zaś bardzo silnie u etnografów<sup>14</sup>.

<sup>10</sup> Przy  $df=8$   $p<0,001$ .

<sup>11</sup> Przy  $df=2$   $0,01>p>0,001$ .

<sup>12</sup> Przy  $df=2$   $0,2>p>0,1$ .

<sup>13</sup> Przy  $df=2$   $0,7>p>0,5$ .

<sup>14</sup> Przy  $df=2$   $p<0,001$ .

(mężczyźni — 4,8; kobiety — 4,1) i — niewiele słabiej — u ekonomistów<sup>15</sup> (mężczyźni — 3,6; kobiety — 4,1).

Bezkonkurencyjnymi ankieterami okazali się więc mężczyźni studiujący etnografię i psychologię, którzy nie zrobili ani jednego wywiadu poniżej wymagań badaczy, a najwięcej — bo aż 83% — bardzo dobrych. Odwrotnie ma się sytuacja z mężczyznami studiującymi ekonomię i prawo. Osiągnęli oni tylko 3% wywiadów, bardzo dobrych, natomiast przeprowadzili najwięcej złych (10%). Pomiedzy tymi skrajnościami znalazła się reszta studentów, w tym i socjologii, przy czym zawsze mężczyźni otrzymywali oceny nieco wyższe niż kobiety.

Tabela 5

Średnia ocena a zawód i płeć ankieterów

| Razem |     | Socjologowie |     | Etnografowie, psychologowie |     | Inni |     |
|-------|-----|--------------|-----|-----------------------------|-----|------|-----|
| M     | K   | M            | K   | M                           | K   | M    | K   |
| 4,2   | 4,3 | 4,2          | 4,3 |                             | 4,5 | 4,3  | 4,2 |
|       | 4,3 |              | 4,3 |                             | 4,5 |      | 4,2 |

Wśród niestudentów nie obserwuje się aż tak drastycznych różnic w jakości zebranego materiału. Mimo iż kwestionariusze przeprowadzonych przez nich wywiadów są na poziomie mniej więcej równym, to istotność zależności jest duża<sup>16</sup>. I tu prymat dzierżą etnografowie (4,4) przed socjologami (4,3) i pozostałymi ankieterami (4,2). Nieco lepsze oceny otrzymały kobiety (4,3) niż mężczyźni (4,2); choć zależność ta jest statystycznie bardzo słaba dla całej grupy niestudentów<sup>17</sup>, a zupełnie jej nie ma w kategorii ankieterów o innych niż wymienione zawodach<sup>18</sup>.

<sup>15</sup> Przy  $df=2$   $0,05 > p > 0,02$ .

<sup>16</sup> Przy  $df=2$   $0,01 > p > 0,001$ .

<sup>17</sup> Przy  $df=2$   $0,2 > p > 0,1$ , analogicznie dla socjologów.

<sup>18</sup> Przy  $df=2$   $0,8 > p > 0,7$ .

### Ocena a doświadczenie badawcze i płeć ankieterów

W jaki sposób zakres doświadczeń ankieterskich wpływa na skrupulatność w realizacji wywiadów? Czy istnieje prosta dodatnia zależność pomiędzy liczbą przeprowadzonych badań terenowych a rzetelnością w pracy ankieterskiej? Pytań podobnych powyższym — rzadko chyba rozstrzyganych empirycznie — rodzi się wiele. Pewne wnioski nasuwa analiza przedstawianych materiałów. Wynika z nich, że istnieje bardzo silna zależność (choć nie wprost) oceny kwestionariusza od poziomu uprzednich doświadczeń<sup>19</sup>.

Tabela 6

Średnia ocena a doświadczenie i płeć ankieterów

| Zerowe |     | Małe |     | Średnie |     | Duże |     | Największe |     |
|--------|-----|------|-----|---------|-----|------|-----|------------|-----|
| M      | K   | M    | K   | M       | K   | M    | K   | M          | K   |
| 4,0    | 4,1 | 4,1  | 4,0 | 4,6     | 4,4 | 4,8  | 4,4 | 4,2        | 4,2 |
|        | 4,1 |      | 4,1 |         | 4,5 |      | 4,5 |            | 4,2 |

Ankieterzy o doświadczeniu zerowym i małym otrzymali jednakowe noty (po 4,1), podobne noty otrzymali ankieterzy z doświadczeniem średnim i dużym (po 4,5), choć lepiej oceniono ich pracę, nieco gorsze wyniki mieli ankieterzy o doświadczeniu największym (4,2). Najlepsi w zespole krakowskim okazali się mężczyźni mający za sobą od 4 do 10 badań terenowych (4,6 i 4,8). Ankieterzy debiutujący i o małym doświadczeniu byli słabsi (4,0 i 4,1), ale tylko w niewielkim stopniu ustępowali ludziom o największym doświadczeniu ankieterskim (4,2). Można przypuszczać, że ci ostatni to „rutyniarze” nie schodzący poniżej dolnej granicy dobrego poziomu, ale też i niewiele wyżej sięgający.

Warto zwrócić uwagę, że z wyjątkiem ankieterów z doświadczeniem średnim<sup>20</sup> ocena kwestionariuszy nie jest zróżnicowana pod względem płci osób przeprowadzających wywiady.

<sup>19</sup> Przy  $df=8$   $p < 0,001$ .

<sup>20</sup> Przy  $df=2$   $0,05 > p > 0,02$ .

### Ocena a termin badań i płeć ankietowanych

Badania — przypomnijmy — trwały 5 tygodni. Jest to tak długi okres, że może z jednej strony znużyć jednostajnością i znacznie ostudzić pierwszy zapał, charakterystyczny przy podejmowaniu nowej pracy, ale z drugiej strony ankietery mogą na skutek lepszego poznania problematyki wywiadu i wymagań organizatorów przynosić coraz bogatsze, pełniejsze materiały.

Niekorzystne były, niestety przymusowe, kilkudniowe przerwy w przeprowadzaniu wywiadów (od środy do niedzieli). Niebezpieczeństwem w takiej sytuacji mogło być stopniowe zapominanie dyrektyw instruktazu, choć w przypadku relacjonowanych badań starano się temu zapobiec stosując bieżącą kontrolę połączoną z permanentnym szkoleniem.

Tabela 7

Średnia ocena a termin badań i płeć ankietowanych

| Tygodnie |     |       |     |        |     |         |     |       |     |
|----------|-----|-------|-----|--------|-----|---------|-----|-------|-----|
| pierwszy |     | drugi |     | trzeci |     | czwarty |     | piąty |     |
| M        | K   | M     | K   | M      | K   | M       | K   | M     | K   |
| 4,1      | 4,6 | 4,3   | 4,2 | 4,4    | 4,2 | 4,4     | 4,4 | 4,2   | 4,1 |
| 4,3      |     | 4,2   |     | 4,2    |     | 4,4     |     | 4,1   |     |

Za średnimi ocenami z poszczególnych tygodni<sup>21</sup> kryje się kilka możliwych interpretacji. Najbardziej chyba prawdopodobną jest przypuszczenie, że ankietery starający się dobrze pracować w pierwszym tygodniu (średnia 4,3 i najwyższy procent wywiadów bardzo dobrych), w dwóch następnych potraktowali swoje obowiązki nieco „ulgowo” (ocena 4,2), co spowodowało odpowiednią reakcją organizatorów i znaczne podniesienie poziomu pracy w tygodniu przedostatnim (4,4). Przyczyn kolejnego gwałtownego spadku wartości przeprowadzonych wywiadów w ostatnim tygodniu (4,1 i najmniejsza liczba bardzo dobrych) można upatrywać

<sup>21</sup> Przy  $df=8$   $0,05 > p > 0,02$ .

bądź w znużeniu problemem, bądź też w postawie pracy, „aby zbyć, bo to koniec, i tak nie każą poprawiać”.

Opisana tendencja, choć niekoniecznie występująca z przykładowo powyżej podaną motywacją, jest nieco silniejsza wśród ankieterek, które otrzymały w pierwszym tygodniu wysoką ocenę 4,6, w ostatnim zaś tylko 4,1. O ile można więc mówić o stałym obniżaniu się w trakcie badań rzetelności pracy kobiet, o tyle — przeciwnie — późniejsze wywiady mężczyzn były nieco lepsze od pierwszych.

Można było oczekiwać, że stwierdzone zjawisko zależy między innymi od poziomu doświadczenia ankietera. Przypuszczano, że takie wahanie może być charakterystyczne przede wszystkim dla ludzi o małym doświadczeniu, którzy dopiero w trakcie badań uczą się techniki przeprowadzania wywiadów i wtedy oceny ich powinny być coraz lepsze. Hipoteza ta nie potwierdziła się. Okazało się, że ankietery o małym doświadczeniu robili w ostatnim tygodniu wywiady bardzo słabe (oceny poniżej dobrej), wyraźnie gorsze niż w tygodniu pierwszym. Analogicznie, choć w mniejszym stopniu, wypadły oceny wywiadów ankieterek debiutujących. Różnice te nie były jednak istotne statystycznie.

Najbardziej wyrównany, a jednocześnie wysoki poziom pracy prezentują ankietery o doświadczeniu średnim (od 4,55 w pierwszym tygodniu do 4,51 w ostatnim). Zależność pomiędzy terminem badań a oceną okazała się istotna tylko dla ankieterek o największym doświadczeniu<sup>22</sup>, którzy w drugim tygodniu drastycznie opuścili się w pracy.

### Ocena ankietowanych — wnioski

Przytoczone wyniki — trzeba to jeszcze raz podkreślić — dotyczą określonego zespołu ludzi działających w określonym czasie. Zbyt dużo czynników, których nie wzięto pod uwagę, mogło ingerować (jak np. fakt zwiększenia się w trakcie badań obowiązków studentów w związku z rozpoczęciem roku akade-

<sup>22</sup> Przy  $df=8$   $0,01 > p > 0,001$ .

mickiego), aby abstrahując od nich pokusić się o pewne uogólnienia. Kwestionariusz będący narzędziem badawczym miał wiele pytań otwartych, sondujących, trudnych, wymagających od ankietera inicjatywy i aktywności większej niż ma to miejsce w przypadku typowych standaryzowanych kwestionariuszy (ankiet), do których przyzwyczajeni są na ogół (może nawet za bardzo) socjologowie. I może tym właśnie tłumaczyć można tak znakomite efekty pracy etnografów, którzy dysponowali nie tylko świetnymi tradycjami szkoły krakowskiej, ale i operowali klasycznym i doskonale opanowanym narzędziem tej nauki — wywiadem.

Nie umniejsza to jednak możliwych zarzutów pod adresem socjologów, którzy pomimo całego specjalistycznego przygotowania zawodowego okazali się tak niewiele lepsi od pozostałych ankieterów — ludzi w pewnym sensie przypadkowych.

Analiza zależności oceny i płci ankietera narusza — jak się wydaje — pewne powszechnie panujące w tej dziedzinie przekonania. Stabilność „formy ankietarskiej”, a może tylko zapалу, pełnego zaangażowania na dłuższy czas, czy też prostej rzetelności i solidności w pracy, nie była najmocniejszą stroną dziewcząt z zespołu krakowskiego, rozpatrywanych ogółem.

Problem oceny i poziomu doświadczenia badawczego zdaje się potwierdzać podejrzenie o raczej negatywnych niż pozytywnych efektach rutyny. Ani zbyt „świeżość spojrzenia” — bo połączona z bezradnością techniczną, ani zbyt sprawność techniczna — bo wkrada się w nią rutyna, nie są korzystne jako cechy ankietarskie, przynajmniej w badaniu długofalowym.

## Резюме

Ян Лютыньски

### АНАЛИЗ ПРОЦЕССА СБОРА ИНФОРМАЦИИ В СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ С ПРИМЕНЕНИЕМ АНКЕТНЫХ ОПРОСОВ

Исследователь бывает очень часто неспособен оценить уровень правдивости полученных данных, в то время как немногочисленные проверочные анализы показывают, что некоторые информации, собранные во время различных исследований, обременены серьезными ошибками.

В настоящей работе представлено подробное описание процесса собирания данных при помощи анкетных опросов, причем основой описания является наблюдение над выполненными исследованиями и анализ соответствующих учебников. В процессе общения, касающимся одной тем, были выделены следующие сообщения: а) сформулированный исследователем вопрос в анкетном листе вместе с сопроводительными инструкциями; б) вопрос, заданный анкетёром респонденту (опрашиваемому лицу); в) ответ респондента; г) запись анкетёром этого ответа; д) классификация записей кодом в соответствии с инструкциями исследователя.

В работе формулируется ряд положений, касающихся правильного хода действий по сбору данных в этом процессе. Итак, анализ содержащихся в анкетном листе вопросов привел к выводу, что такой вопрос не всегда является требованием предоставления информации в смысле принятом в логической теории вопросов — но требует высказывания известного типа, который дефинируется более или менее определённо. Иногда исследователь ожидает также от респондентов высказываний, которые не могут быть рассматриваемы в качестве ответов в собственном смысле этого слова на содержание соответствующих вопросов. Следовательно необходимо различать: а) ответы, ожидаемые исследователем, которые не всегда являются собственными ответами в логическом смысле; б) нежелательные ответы, которые должны быть, разумеется, настолько редкими, насколько это возможно. Ответы разных типов не всегда являются предложениями в логическом смысле, другими словами они не всегда могут быть рассматриваемы как правдивые или ложные.

Логика различает открытые и закрытые вопросы. Среди первых можно различить несколько типов: а) неполные закрытые вопросы; б) вопросы, требующие выбора альтернативы, а также указания группы, к которой эта